

The Political Organization of the Hammudid State and Its Role in Linking Their Political Power and Religious Identity

Sayyed Reza Hedayati^{1*}, Hamid Reza Motahhari²

1. PhD Candidate in Philosophy of History, Baqir al-Olum University, Qom, Iran (also Researcher in the capacity of Faculty Member, Research Institute for Islamic Sciences and Culture, Qom, Iran)
(Corresponding Author) Khargh3@gmail.com
2. Associate Professor, Research Institute for the History and Sira of the Ahl al-Bayt (AS), Research Institute for Islamic Sciences and Culture, Qom, Iran H.motahhari@isca.ac.ir

Abstract

The Hammudid state of Andalusia (407–446 AH) emerged at one of the most sensitive junctures in the political history of the western Islamic world, simultaneously with the collapse of the Umayyad Caliphate of Cordoba. This government, relying on its Alid (‘Alawī) lineage and taking advantage of the existing vacuum of political legitimacy, endeavored to present a new model of the caliphate in Andalusia while preserving territorial integrity. The present study, adopting an analytical approach and based on historical sources, examines the structure of the Hammudid political organization and its role in organizing power, conferring legitimacy, and giving direction to the cultural and religious developments of Andalusia.

The examinations indicate that the Hammudids, in administering the government, were compelled to preserve a significant portion of the Umayyad bureaucratic heritage and

Cite this article: Hedayati, Sayyed Reza, Motahhari, Hamid Reza M.M. (2025). The Political Organization of the Hammudid State and Its Role in Linking Their Political Power and Religious Identity. *History of Islam*, 27(2), p. 231-264.
<https://doi.org/10.22081/hiq.2026.71311.2447>

Received: 2026/4/13

Revised: 2026/6/14

Accepted: 2026/8/31

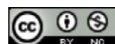
Available online: 2026/9/21

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://hiq@bou.ac.ir>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

institutions such as the caliphate, the *hijāba* (chamberlainship), the vizierate, the judiciary, and other administrative *dīvāns*, since these organizations constituted the only tested and efficient model for administering Andalusian society. Nevertheless, they did not merely replicate these structures; rather, relying on the symbolic capital of their attribution to the Ahl al-Bayt (AS) and their emphasis on Alid (‘Alawī) identity, they endowed these institutions with a new function and utilized them to reconstruct political and social legitimacy.

At the institutional level, the caliphate in the Hammudid state was the axis of political unity and the symbol of the nexus between power and religious legitimacy, and institutions such as the *hijāba*, the vizierate, and the *shūrā* (consultative council) alongside it played an important role in organizing executive affairs and maintaining the coherence of the government. In the judicial domain as well, although the Hammudids, due to the predominance of Maliki jurisprudence in Andalusia, were compelled to employ Maliki jurists in judicial positions and the administration of religious affairs, this necessity did not prevent them from adopting a different approach in the cultural and ideological sphere. By availing themselves of the capacities of literati, poets, and panegyrists, they prepared the ground for the introduction and promotion of the virtues of the Ahl al-Bayt (AS) and the reflection of Alid ideas in the public sphere.

One of the most important achievements of this policy was the creation of an atmosphere in which poems and literary works related to the praise of Amīr al-Mu’minīn ‘Alī (AS), the elegies of Imam Husayn (AS), and the extolling of the family of the Prophet (peace be upon him and his household) found greater opportunity for expression than before. Under conditions in which the political and religious atmosphere of Andalusia was dominated by official traditions and intellectual restrictions, this approach gradually created an aperture for the strengthening of Alid and Shi’i tendencies and the expression of the identity of the lovers of the Ahl al-Bayt (AS), and gathered around the new government a portion of the cultural elite and the strata dissatisfied with the previous structure. From this perspective, the role of the Hammudids was not limited to political administration, but also became significant in the re-creation of the cultural and religious discourse of Andalusia.

The findings of the research also indicate that the political organization of the Hammudids was founded upon a kind of synthesis between the administrative heritage of the past, Alid legitimacy, and military coalitions. This combination was able, during the short period of their rule, to provide the ground for the administration of the country and the redefinition of the concept of the caliphate, and to offer a different model of interaction among politics, religion, and culture. Although the turbulent conditions of Andalusia, political rivalries,

and military conflicts prevented the complete consolidation of this experience, its cultural and identity-related effects persisted beyond the political lifespan of the government.

In sum, the present study demonstrates that the importance of the Hammudid state should not be sought merely in the extent of its political durability; rather, the true value of this government lies in its effort to link the existing administrative structure with Alid identity, to create opportunities for the emergence and expansion of the discourse of the Ahl al-Bayt (AS), and to open a new horizon in the intellectual and cultural life of Andalusia. Accordingly, the Hammudids may be regarded as an important link in the evolution of Andalusian political and religious thought and an influential experience in redefining the relationship among power, legitimacy, and culture in the history of the western Islamic world.

Keywords: Hamudians, Andalusia, political structure, Alawite discourse, legitimacy

البنية السياسية للدولة الحمودية ودورها في الربط بين السلطة السياسية والهوية الدينية لهم

سيدرضا هدايتي^١، حميدرضا مطهرى^٢

١. طالب الدكتوراه في فلسفة التاريخ، جامعة باقر العلوم، قم، إيران، وباحث وعضو الهيئة التدريسية في معهد العلوم والثقافة الإسلامية، قم،

إيران (الكاتب المسؤول) Khargh3@gmail.com

٢. أستاذ مشارك في معهد التاريخ وسيرة أهل البيت، معهد العلوم والثقافة الإسلامية، قم، إيران H.motahari@isca.ac.ir

الملخص

نشأت الدولة الحمودية في الأندلس (٤٠٧-٥٤٤ هـ)، في واحدة من أكثر المحطات حرجاً في التاريخ السياسي للعالم الإسلامي الغربي، وتزامناً مع انهيار الخلافة الأموية بقرطبة. سعت هذه الدولة، من خلال استغلال النسب العلوي واستثمار فراغ الشرعية السياسية السائد، إلى تقديم نموذج جديد للخلافة في الأندلس، مع الحفاظ على الوحدة الإقليمية. ويتناول هذا البحث، بمقاربة تحليلية وباعتماد على المصادر التاريخية، دراسة البنية السياسية للدولة الحمودية ودورها في تنظيم السلطة والقوة، وإضفاء الشرعية وتوجيه التحولات الثقافية والدينية في الأندلس.

وتُظهر الدراسات أن الحموديين اضْطُروا، في سياق إدارة الحكم، إلى الحفاظ على جزء مهم من الموروث الإداري الأموي، وعلى مؤسسات كالخلافة والحجابه والوزارة والقضاء وسائر الدواوين الإدارية؛

استناداً إلى هذه المقالة: هدايتي، سيدرضا، مطهرى، حميدرضا (١٤٠٥). البنية السياسية للدولة الحمودية ودورها في الربط بين السلطة السياسية والهوية الدينية لهم. تاريخ الإسلام، ٢٧ (٢)، ص ٢٤٤-٢٣١.

<https://doi.org/10.22081/hiq.2026.71311.2447>

https://hiq@bou.ac.ir

الناشر: جامعة باقر العلوم

نوع المقالة: بحثية

إذ كانت هذه المؤسسات النموذج الوحيد المجرب والفعال لإدارة المجتمع الأندلسي آنذاك. مع ذلك كله، لم يكتفوا بمحاكاة هذه البنى فحسب، بل أضفوا عليها شحنة جديدة، بالاعتماد إلى رأس المال الرمزي المتمثل في الانتساب إلى أهل البيت (عليهم السلام)، والتأكيد على الهوية العلوية، واستثمروهم في إعادة بناء الشرعية السياسية والاجتماعية.

وعلى المستوى المؤسسي، كانت الخلافة في الدولة الحمودية محور الوحدة السياسية ورمز الربط بين السلطة السياسية والشرعية الدينية، وكانت مؤسسات كالـحجابه والوزارة والمشورة تؤدي دوراً مهماً في تنظيم الشؤون التنفيذية والحفاظ على تماسك الحكم. أما في المجال القضائي، فرغم أن الحموديين اضطروا إلى الاستعانة بـفقهاء مالكيين في مناصب القضاء وإدارة الشؤون الشرعية، بسبب هيمنة الفقه المالكي في الأندلس، إلا أن هذه الضرورة لم تحد من اتباع نهج مختلف في المجالين الثقافي والأيدولوجي؛ إذ وقروا أرضية خصبة لنشر فضائل أهل البيت (عليهم السلام)، وانعكاس الأفكار العلوية في الفضاء العام، عن طريق اللجوء إلى طاقات الأدباء والشعراء ومادحي أهل البيت.

لا شك في أن انتهاج هذه السياسة فتح مساحة أوسع لنشر الأشعار والآثار الأدبية المتصلة بمدح أمير المؤمنين على (عليه السلام)، ومراثي الإمام الحسين (عليه السلام)، ومدح آل النبي (صلى الله عليه وآله وسلم). وفي ظروف، كان فيها المناخ السياسي والديني السائد في الأندلس خاضعاً لهيمنة التقاليد الرسمية والقيود الفكرية، هيأ هذا النهج تدريجياً منفذاً لتعزيز التوجهات العلوية والشيعة وللتعبير عن هوية محبّي أهل البيت (عليهم السلام)، وجمع حول الدولة الجديدة كوكبة من النخب الثقافية والشرائح الساخطة على البنية السابقة. ومن هذا المنظور، لم يقتصر دور الحموديين على الإدارة السياسية فحسب، بل اكتسب أهمية قصوى أيضاً في إعادة تشكيل الخطاب الثقافي والديني الأندلسي.

تُظهر نتائج الدراسة أن البنية السياسية للدولة الحمودية قامت على نوع من التوفيق بين الموروث الإداري السابق، والشرعية العلوية، والتحالفات العسكرية، الأمر الذي استطاع مدة قصيرة أن يهيئ المجال لإدارة البلاد وإعادة تعريف مفهوم الخلافة، وأن يقدم نموذجاً مختلفاً للتفاعل بين السياسة والدين والثقافة. وعلى الرغم من أن الظروف المتوترة في الأندلس والتنافسات السياسية والصراعات العسكرية حالت دون ترسخ هذه التجربة ترسخاً كاملاً، إلا أن تداعياتها الثقافية والهوياتية استمرت إلى ما بعد العمر السياسي لهذا الحكم.

قصارى القول، تظهر هذه الدراسة أنّ أهمية الدولة الحمودية لا ينبغي أن تُلتبس فقط فى مدى استمرارها السياسى، بل تكمن القيمة الحقيقية لهذا الحكم فى السعى إلى الربط بين البنية الإدارية السائدة والهوية العلوية، وكذلك فى إتاحة الفرصة لظهور خطاب أهل البيت (عليهم السلام)، وانتشاره، وفتح أفقٍ جديد فى الحياة الفكرية والثقافية الأندلسية. ومن ثمّ، يمكن أن نعدّ الحموديين حلقةً مهمّة فى تطوّر الفكر السياسى والدينى الأندلسى، وتجربةً مؤثّرة فى إعادة تعريف العلاقة بين السلطة والشرعية والثقافة فى تاريخ الإسلام الغربى.

الكلمات المفتاحية: الدولة الحمودية، الأندلس، البنية السياسية، الخطاب العلوى، الشرعية

تشکیلات سیاسی دولت حمودیان و نقش آن در پیوند قدرت سیاسی و هویت دینی آنان

سید رضا هدایتی^۱ حمید رضا مطهری^۲

۱ دانشجوی دکتری فلسفه تاریخ، دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران (پژوهشگر در جایگاه هیئت علمی، پژوهشگاه علوم و

فرهنگ اسلامی، قم، ایران) (نویسنده مسئول) Khargh3@gmail.com

۲ دانشیار پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت (ع)، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران H.motahari@isca.ac.ir

چکیده

این پژوهش به بررسی ساختار تشکیلات سیاسی دولت حمودیان اندلس (۴۰۷-۴۴۶ ق) و نقش آن در سازمان دهی قدرت و بازتعریف مشروعیت سیاسی در عصر فروپاشی خلافت اموی می پردازد. حمودیان با وجود بهره گیری از بخشی از میراث اداری و دیوانی حکومت های پیشین، توانستند با تکیه بر انتساب علوی و هویت شیعی، الگویی متفاوت از حکمرانی رادر فضای سیاسی و مذهبی اندلس عرضه کنند. یافته های پژوهش نشان می دهد که نهادهایی چون خلافت، حجاب، وزارت، قضاوت و مشاورت نه تنها در اداره حکومت نقش داشتند، بلکه در خدمت تقویت مشروعیت و ایجاد پیوند میان قدرت سیاسی و هویت دینی

استناد به این مقاله: هدایتی، سیدرضا، مطهری، حمیدرضا (۱۴۰۵). تشکیلات سیاسی دولت حمودیان و نقش آن در پیوند قدرت سیاسی و هویت دینی آنان. تاریخ اسلام، ۲۷(۲)، ص ۲۶۴-۲۳۱.

<https://doi.org/10.22081/hiq.2026.71311.2447>

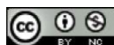
تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۱/۲۴؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۳/۲۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۶/۹؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۶/۲۰

<https://hiq@bou.ac.ir>

ناشر: دانشگاه باقرالعلوم

نوع مقاله: پژوهشی

۱۴۰۴/© نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند

قرار گرفتند. هرچند حمودیان به سبب سیطره فقه مالکی در اندلس ناگزیر بودند در مناصب قضایی و اداری از عالمان مالکی بهره گیرند، اما در عرصه فرهنگی و تبلیغی با حمایت از شاعران، ادیبان و مدیحه سرایان، زمینه گسترش گفتمان علوی و تقویت گرایش های شیعی را فراهم ساختند. این امر افق تازه ای در حیات فرهنگی اندلس گشود و برای بخشی از جامعه، به ویژه دوستداران اهل بیت (علیهم السلام) و ناراضیان از حکومت های پیشین، روزه ای از امید و هویت بخشی ایجاد کرد. تجربه حمودیان نشان می دهد که تلفیق میراث اداری گذشته با بهره گیری از سرمایه نمادین اهل بیت (علیهم السلام) و سیاست های فرهنگی هدفمند، جایگاهی متمایز برای این دولت در تاریخ سیاسی و فرهنگی اندلس رقم زده است.

کلیدواژه ها: حمودیان، اندلس، ساختار سیاسی، گفتمان علوی، مشروعیت.

مقدمه

فروپاشی خلافت اموی اندلس در اوایل (سده ۵ق)، علاوه بر تجزیه قدرت سیاسی، زمینه شکل‌گیری الگوهای جدید حکمرانی و رقابت بر سر مشروعیت را فراهم ساخت.^۱ در این میان، حمودیان (۴۰۷-۴۴۶ق) با اتکا بر انتساب علوی و بهره‌گیری از شرایط بحرانی اندلس، کوشیدند جایگزینی برای خلافت از هم گسیخته اموی ارائه کنند.^۲ با وجود اهمیت این دوره، بیشتر پژوهش‌ها بر تحولات سیاسی و نظامی یا شرح حکومت خلفا متمرکز بوده و ساختار تشکیلات سیاسی و کارکرد آن در تثبیت یا تضعیف دولت حمودی کمتر به صورت مستقل تحلیل شده است.

این پژوهش با رویکردی تحلیلی و بر پایه منابع دست اول، به بررسی ساختار تشکیلات سیاسی دولت حمودیان و نسبت آن با مسئله مشروعیت، کارآمدی و بقای حکومت می‌پردازد. پرسش اصلی آن است که حمودیان چگونه در جامعه‌ای با اکثریت سنی و در فضای رقابت ملوک الطوایف، از طریق سازمان‌دهی نهادهایی چون خلافت، حجاب، وزارت، قضاوت، مشاورت و ارتش، توانستند اقتدار سیاسی خود را سامان دهند و این ساختارها تا چه اندازه در تثبیت یا تزلزل حکومت نقش ایفا کردند.^۳

نوآوری پژوهش حاضر در آن است که به جای توصیف صرف ارکان اداری، رابطه میان سازمان سیاسی و سرنوشت دولت حمودیان را واکاوی می‌کند و نشان می‌دهد که این حکومت با وجود بهره‌گیری از میراث دیوان‌سالاری اموی و اتخاذ راهبردهای عمل‌گرایانه در انتصاب نخبگان و مدیریت اداری، به دلیل ضعف در نهادینه‌سازی قدرت، رقابت‌های قبیله‌ای و بحران مشروعیت، نتوانست ثباتی پایدار ایجاد کند. از این منظر، مطالعه تشکیلات سیاسی حمودیان نه تنها شناخت دقیق‌تری از این دولت به دست می‌دهد،

۱. نک: مکی، تشیع در اندلس، ۱۳۷۶، ص ۹۲.

۲. نک: ضئی، بغیة الملتمس، ۱۹۶۷م، ص ۲۵-۲۷.

۳. نک: ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ۱۹۶۵م، ج ۹، ص ۲۷۰.

بلکه الگویی برای فهم نسبت میان ساختار حکمرانی و پایداری دولت‌های محلی در عصر ملوک الطوایف ارائه می‌کند.

پیشینه پژوهش

پژوهش مستقلی درباره تشکیلات دولت حمودیان یافت نشد اما در مطالعات مربوط به تاریخ اندلس یا پژوهش‌های مرتبط با تشیع و تحولات سیاسی قرن پنجم هجری در آن ناحیه اطلاعات اندکی درباره حمودیان نیز ارائه شده است. از جمله این آثار می‌توان به کتاب الشیعة فی الأندلس، الخلافة الحمودية، اهل بیت در آثار دانشمند اندلس^۱، مقاله‌های «حمودیان و تشیع در اندلس»، و «نقش حسنیان در گسترش تشیع در اندلس»^۲ اشاره کرد. با این حال، این پژوهش‌ها بیشتر بر تاریخ سیاسی، مشروعیت مذهبی یا نقش حمودیان در تحولات اندلس تمرکز داشته و کمتر به تحلیل مستقل ساختار تشکیلات سیاسی و کارکرد نهادهای حکومتی آنان پرداخته‌اند.

پژوهش حاضر بر آن است که با رویکردی ساختاری و مسئله‌محور، رابطه میان سازمان سیاسی دولت حمودیان و کارکرد آن در تثبیت یا تضعیف حکومت را بررسی می‌کند. از این منظر، نهادهایی چون خلافت، حجاب، وزارت، قضاوت، مشاورت و سازمان نظامی نه صرفاً به عنوان ارکان اداری، بلکه به مثابه ابزارهای تولید مشروعیت و مدیریت قدرت تحلیل می‌شوند. بدین ترتیب، پژوهش حاضر می‌کوشد خلأ موجود در مطالعات پیشین را با تبیین پیوند میان تشکیلات سیاسی و سرنوشت دولت حمودیان برطرف سازد.

۱. اثر حمید رضا مطهری.

۲. همان نویسنده، چاپ شده در همایش بین المللی سبط النبی امام حسن مجتبی (علیه السلام) (مجمع جهانی اهل بیت علیهم السلام)، تهران، ۱۳۹۳.

ساختار تشکیلات سیاسی حمودیان و هویت علوی

ساختار سیاسی حمودیان محصول تعامل میان هویت علوی و اقتضائات سیاسی اندلس در عصر فروپاشی خلافت بود. آنان با تکیه بر پیشینه سیاسی نیاکان خود در مغرب، تجربه حضور در حکومت اموی و انتساب به اهل بیت عليه السلام^۱، مشروعیت خویش را تقویت کردند و هم‌زمان برای اداره قلمرو ناگزیر از بهره‌گیری از ساختارهای اداری و دیوانی رایج در اندلس بودند.^۲ حفظ این نهادها نه از سر تقلید، بلکه نتیجه ضرورت‌های حکومت‌داری و نهادینه شدن آن‌ها در نظام سیاسی اندلس بود؛ از این رو، تشکیلات سیاسی حمودیان را می‌توان الگویی از تلفیق هویت علوی با الزامات عملی حکمرانی دانست که در آن مشروعیت دینی و سازمان‌داری در خدمت تثبیت قدرت قرار گرفتند.

در بعد اجرایی، استمرار نهادهایی چون خلافت، وزارت، حجاب و دیوان‌ها نشان می‌دهد که حمودیان بیش از آنکه در پی دگرگونی بنیادین سازمان حکومت باشند، از ظرفیت‌های موجود برای تثبیت قدرت استفاده کردند.^۳ در مقابل، اتکای گسترده آنان به قبایل بربر در سازمان نظامی و سیاسی، عنصر جدیدی بود که ضمن تسهیل دستیابی به قدرت، وابستگی حکومت به ائتلاف‌های قبیله‌ای را افزایش داد و ثبات آن را با چالش روبه‌رو ساخت.^۴ در حوزه ایدئولوژیک نیز شواهد موجود بیانگر آن است که حمودیان از انتساب علوی و عنوان خلافت برای تقویت مشروعیت سیاسی خود بهره بردند،^۵ اما این امر به معنای ایجاد

۱. نک: احسان عباس، تاریخ الأدب الأندلسی، ۱۹۷۸م، ص ۱۶۸.

۲. نک: تاریخ ابن خلدون، ۱۴۰۸ق، ج ۶، ص ۲۸۹.

۳. نک: عنان، دولة الإسلام فی الأندلس، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۶۵۷.

۴. نک: ضئی، بغیة الملتبس، ۱۹۶۷م، ص ۲۴؛ ازدی حمیدی، جذوة المقتبس، ۱۹۶۶م، ص ۱۹؛ شنتربنی، الذخيرة، ۱۹۸۱م، ج ۱، ص ۳۸۳۷.

۵. نک: شنتربنی، الذخيرة، ۱۹۸۱م، ج ۱، ص ۳۸۳۷؛ مراکشی، المعجب، ۱۴۲۶ق، ص ۱۹۷؛ ابن عمری، مسالک الأبصار، ۱۹۷۱م، ج ۲۴، ص ۷۲-۷۳.

نظامی کاملاً متفاوت از الگوی رایج اندلس نبود. در عمل، ساختار حکومتی آنان آمیزه‌ای از تداوم دیوان سالاری اموی، سرمایه نمادین نسب علوی و اتکای نظامی بر بربرها بود.^۱ بر این اساس، ویژگی اصلی تشکیلات سیاسی حمودیان را باید «تلفیق‌گرایی نهادی» دانست؛ الگویی که در آن اقتدار سیاسی نه از طریق گسست کامل با گذشته، بلکه با ترکیب میراث اداری اموی، مشروعیت علوی و ائتلاف‌های قبیله‌ای بازتولید شد. همین ترکیب، اگرچه زمینه استقرار موقت حکومت را فراهم کرد، اما به دلیل وابستگی به موازنه‌های سیاسی و نظامی ناپایدار، نتوانست بنیانی پایدار برای تداوم دولت ایجاد کند.

۱. منصب «خلافت» در ساختار سیاسی حمودیان

در نظام سیاسی حمودیان، منصب خلافت در ادامه سنت اداری و تشریفاتی دوره اموی و به دلیل آشنایی جامعه اندلس با این الگو، بر پایه آیین‌های معمول به رسمیت شناختن قدرت سامان می‌یافت. با این حال، ساختار جانشینی از انسجام نهادی برخوردار نبود؛ چنان‌که علی بن حمود در عمل سازوکار مشخصی برای ولایتعهدی تعیین نکرد و انتظار عمومی بر انتقال خلافت به قاسم بن حمود شکل گرفت، در حالی که تلقی موروثی قدرت از سوی یحیی بن علی زمینه ساز رقابت و اختلاف درون خاندان شد. در این چارچوب، خلافت حمودی بیش از آنکه نظامی تثبیت شده در جانشینی باشد، بر تعادل ناپایدار میان سنت‌های پذیرفته شده و رقابت‌های خانوادگی استوار بود.

۱-۱. فرآیند انتخاب و آداب جلوس بر سریر خلافت در میان حمودیان

انتخاب خلیفه در میان حمودیان، همچون دیگر خلافت‌های اسلامی، با آیین‌ها و تشریفات رایج برای کسب مشروعیت همراه بود. با این حال، آنان با تکیه بر نگاه خود به

۱. نک: مقری، نفح الطیب، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۱۷۷.

مفهوم خلافت به عنوان جانشینی پیامبر ﷺ و حقانیت فرزندان شایسته اهل بیت علیهم السلام، بر این باور بودند که این منصب باید در خاندان آنان استمرار یابد. از این رو، فرایند انتخاب خلیفه در عمل هم زمان کارکردی مشروعیت ساز و بازتابی از باورهای ایدئولوژیک آنان داشت، بنابراین، رعایت چند اصل را لازم می دانستند:

۱-۱-۱. شایستگی های لازم

یک. اعتبار سیاسی و پذیرش اجتماعی: انتخاب خلیفه در میان حمودیان صرفاً بر انتساب علوی استوار نبود، بلکه سابقه نظامی، تجربه حکمرانی و پذیرش نخبگان و جامعه اندلس نیز در تثبیت جایگاه او نقش داشت؛ بنابراین مشروعیت خلافت حاصل ترکیب نسب و توانایی عملی در اداره حکومت بود.^۱

دو. پشتیبانی قبایل بربر: حمایت قبایل بربر، به ویژه نیروهای اصلی نظامی، از عوامل تعیین کننده در استقرار و تداوم خلافت بود و نشان می داد مشروعیت سیاسی بدون پشتوانه نظامی و ائتلاف های قبیله ای امکان پذیر نیست.^۲

سه. توان نظامی: تصاحب و بقای خلافت بیش از قواعد موروثی، به توان کنترل نظامی و غلبه بر رقبا وابسته بود و قدرت نظامی شرط اصلی حفظ اقتدار در فضای ملوک الطوائف به شمار می رفت.^۳

۲-۱-۱. تشریفات گزینش و رسمیت بخشی

منابع جزئیات دقیقی از آیین انتخاب خلفای حمودی ارائه نمی کنند، اما شواهد نشان می دهد مشروعیت آنان بیش از تشریفات رسمی، بر بیعت نخبگان، حمایت نظامیان

۱. نک: شنترینی، الذخیره، ۱۹۸۱م، ج ۱، ص ۶۴.

۲. عنان، دولة الاسلام في الأندلس، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۶۵۷.

۳. شمهود، الشيعة في الأندلس، ۱۴۳۱ق، ص ۲۸.

و پذیرش عمومی استوار بود.^۱ در این روند، حضور اشراف و علما در مراسم بیعت،^۲ قرائت خطبه به نام خلیفه و استفاده از القابی چون «الناصر لدين الله» یا «القائم بأمر الله» نقش مهمی در تثبیت مشروعیت داشت.^۳ هم چنین مکاتبات و ارسال قاصدان برای اعلام خلافت، ابزار معرفی و شناسایی سیاسی حکومت جدید بود. در مجموع، فرایند خلافت در دولت حمودی بیش از آنکه آیینی ثابت باشد، سازوکاری برای نمایش و تثبیت قدرت در فضای رقابتی اندلس محسوب می شد.^۴

۲-۱. اختیارات خلیفه: میان دعوی خلافت و واقعیت قدرت

در حکومت حمودیان، اختیارات خلیفه را نمی توان صرفاً با عناوین رسمی توضیح داد؛ زیرا این اختیارات در ظاهر گسترده بود، اما در عمل به میزان پشتیبانی نیروهای بربر وابسته بود. از این رو، جایگاه خلیفه بیش از آنکه بر ساختار اداری استوار باشد، بر حفظ همراهی فرماندهان و سران قبایل تکیه داشت.

خلیفه از نظر رسمی اختیار انتصاب والیان، وزیران، قضات و فرماندهان را داشت، اما این انتصاب ها نشانه اقتدار مطلق او نبود؛ بلکه بخشی از سازوکار حفظ توازن میان خاندان حمودی و نیروهای پشتیبان بربر به شمار می رفت. به بیان دیگر، خلیفه هرچند در رأس قدرت قرار داشت، در تصمیم های مهم ناچار بود جایگاه و خواست حامیان نظامی خود را نیز در نظر بگیرد. همین وابستگی، ساخت قدرت را از حالت یک فرمانروایی متمرکز بیرون می آورد و آن را به حکومتی متکی بر ائتلاف نزدیک می کرد.

در بُعد دینی نیز خلیفه حمودی تنها یک فرمانروای سیاسی نبود، بلکه با تکیه بر نسب

۱. نک: اسماعیل بن ابراهیم، تاریخ الأندلس، ۱۴۲۸ق، ص ۷۱.

۲. نک: ابن خمیس، أعلام مالقة، ۱۴۲۰ق، ص ۳۶۱.

۳. نک: مقرئ، نفح الطیب، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۱۷۷.

۴. نک: عنان، دولة الإسلام في الأندلس، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۶۵۶؛ ازدی حمیدی، جذوة المقتبس، ۱۹۶۶ق، ص ۲۲.

علوی، برای خود نوعی حقانیت دینی قائل بود. با این همه، اهمیت این وجه بیشتر در تقویت دعوی خلافت و تمایز با رقیبان بود، نه در ایجاد یک نظم مذهبی پایدار در اندلس. بنابراین، نقش دینی خلیفه را باید بیشتر ابزاری برای استوار کردن جایگاه سیاسی او دانست.^۱ در نتیجه، ویژگی مهم خلافت حمودی آن است که حدود اختیار خلیفه نه فقط با عنوان‌های رسمی، بلکه با میزان توان او در نگه داشتن تعادل میان دعوی مشروعیت علوی و واقعیت نیروی بربر تعیین می‌شد. همین نکته، ساخت سیاسی حمودیان را از خلافت‌های معمول متمایز می‌کند.

۳-۱. اصلاحات ساختاری حمودیان در تشکیلات خود

حمودیان با درک این نکته که اداره حکومت صرفاً به کنترل سرزمین محدود نمی‌شود، بلکه نیازمند ساختارهای منسجم و پاسخ‌گواست، دست به اصلاحات ساختاری مهمی زدند که آنان را از حاکمان پیشین متمایز می‌کرد. این اصلاحات، مجموعه‌ای از بازآرایی‌های اداری و سیاسی بود که با هدف افزایش انسجام، مقبولیت و تثبیت قدرت انجام گرفت.

۱-۳-۱. ارتباط مستقیم با مردم

کاهش نقش حاجب^۲ در آغاز حکومت حمودیان را باید واکنشی به تمرکز قدرت در اواخر عصر اموی دانست. حمودیان کوشیدند با کم کردن نقش واسطه‌های درباری، اقتدار خلافت را مستقیماً به شخص خلیفه بازگردانند و از نفوذ شبکه‌های دیوانی پیشین بکاهند. با این حال، بازگشت دوباره حاجبان، آن هم از میان موالی مورد اعتماد، نشان می‌دهد که این اقدام یک سیاست پایدار نبود، بلکه تدبیری موقت برای تثبیت قدرت در آغاز حکومت به شمار می‌رفت.

۱. نک: مکی، تشیع در اندلس ۱۳۷۶، ص ۱۳۵.

۲. اسماعیل بن ابراهیم، تاریخ الأندلس، ۱۴۲۸ق، ص ۷۱-۷۲.

۱-۳-۲. مشارکت طوایف اندلسی در قدرت

استفاده از وزیران و کارگزارانی از خاندان‌های عامری، جمهوری و بنی یفرن، بیش از آنکه نشانه گشایش سیاسی باشد، بیانگر نیاز حکومت به جذب نیروهای صاحب نفوذ محلی بود. حمودیان به سبب نداشتن پایگاه اجتماعی استوار، ناگزیر شدند بخشی از نخبگان رقیب یا غیرهمسور را در ساختار قدرت وارد کنند. از این رو، این سیاست را باید نوعی ائتلاف سازی سیاسی برای مهار بحران مشروعیت دانست.^۱

۱-۳-۳. نهاد قضا و هویت مذهبی

با وجود انتساب علوی حمودیان، انتصاب قضات مالکی نشان می‌دهد که آنان در حوزه عمومی از چارچوب فقه رایج اندلس فاصله نگرفتند.^۲ این انتخاب، بیش از آنکه نشانه همسویی اعتقادی باشد، کوششی برای پرهیز از رویارویی با فقهای مالکی و بهره‌گیری از نفوذ اجتماعی آنان بود. بنابراین، در ساختار قضایی حمودیان، مصلحت سیاسی بر اظهار صریح گرایش مذهبی غلبه داشت.

۱-۳-۴. معیار انتخاب مشاوران

تکیه بر فقیهان و اهل دانش در گزینش مشاوران را باید بخشی از سازوکار مشروعیت سازی دانست.^۳ در فضایی که اصل خلافت حمودیان محل منازعه بود، نزدیکی به عالمان شناخته شده می‌توانست برای حکومت پشتوانه اجتماعی و اعتباری فراهم کند. در نتیجه، علم و شهرت فقهی در اینجا فقط یک فضیلت فردی نبود، بلکه کارکردی سیاسی داشت.^۴

۱. نک: ابن بشکوال، الصلة، ۱۳۷۴ق، ص ۱۴۵؛ نک: مقرئ، نفح الطیب، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص ۲۴؛ تاریخ ابن خلدون، ۱۴۰۸ق، ج ۴، ص ۱۹۷.

۲. الجندی، الإمام جعفر الصادق عليه السلام، ۱۳۹۷ق، ص ۲۵۸.

۳. نک: جذامی، تاریخ قضاة الأندلس، ۱۴۰۳ق، ص ۸۹؛ ابن بشکوال، الصلة، ۱۳۷۴ق، ص ۳۱۰.

۴. ابن الأبار، التكملة، ۱۴۲۹ق، ج ۱، ص ۲۲۰.

۱-۳-۵. شعر و تبلیغ مذهبی

حکومت حمودیان با هدف تثبیت مشروعیت علوی و جبران خلاء ناشی از فروپاشی دیوان سالاری اموی، از شعر به عنوان ابزاری راهبردی بهره جست. سازوکار اصلی این رویکرد بر جذب نخبگان ادبی و ادیبانی استوار بود که در دوران اموی منزوی یا مغضوب شده بودند. شخصیت‌هایی نظیر ابن حنات،^۱ افیلی،^۲ ابن مقانا،^۳ حمامی،^۴ قسطلی،^۵ اشبیلی،^۶ مالقی،^۷ و ماء السماء^۸ با ورود به دربار حمودی، شبکه جدیدی از نخبگان وفادار را شکل دادند که وظیفه بازتولید گفتمان قدرت را بر عهده داشتند.

محتوای ایدئولوژیک این اشعار، منطبق بر آموزه‌های کلامی و سیاسی «زیدیه» تنظیم می‌شد. در این آثار، مشروعیت حاکمان نه بر مبنای «عصمت» (مطابق با کلام امامیه)، بلکه بر پایه «افضلیت نسب» و «وراثت نبوی» تبیین می‌گردید. برای نمونه، ابن ماء السماء در سروده‌های خود تبار علوی را به عنوان رکن اصلی حق حاکمیت در تقابل با ادعاهای خلافت اموی مطرح می‌کند.^۹ هم‌چنین شاعرانی چون ابن دراج^{۱۰} و ابن مقانا^{۱۱} با بازتعریف نقش حاکم تحت عنوان «امام عادل علوی»، تلاش کردند تمایزی ماهوی میان حکومت حمودی و نظام‌های پیشین ایجاد کنند.

۱. همان، ص ۱۲۱.

۲. قفطی، إنباه الرواة، ۱۴۰۶ق، ج ۴، ص ۸۸۸، ش ۱۱۰.

۳. ممتی، لطائف الذخیره، بی تا، ص ۱۶؛ غوث، مع شعراء الأندلس والمنتخبی، ۱۴۲۵ق، ص ۱۰۵.

۴. شنتربنی، الذخیره، ۱۹۸۱م، ج ۲، ص ۸۶۳؛ احسان عباس، تاریخ الأدب الأندلسی، ۱۹۷۸م، ص ۵۲.

۵. شنتربنی، الذخیره، ۱۹۸۱م، ج ۱، ص ۲۲.

۶. غرناطی، المغرب، ۱۹۹۷م، ج ۱، ص ۱۹۲.

۷. احسان عباس، تاریخ الأدب الأندلسی، ۱۹۷۸م، ص ۱۶۰.

۸. ابن عسکرو ابن خمیس، أعلام مالقه، ۱۴۲۰ق، ص ۲۸۴.

۹. شنتربنی، الذخیره، ۱۹۸۱م، ج ۱، ص ۴۷۸.

۱۰. ابن الأبار، درر السمط، ۱۴۰۷ق، ص ۳۷.

۱۱. غرناطی، المغرب، ۱۹۹۷م، ج ۱، ص ۳۳۶-۳۳۷، ش ۲۹۱.

از منظر ساختاری، تغییرات نهادی و حمایت‌های فرهنگی در این دوره را نباید به معنای ایجاد «آزادی فکری» قلمداد کرد. این اقدامات در واقع بخشی از راهبرد حکومت برای «تغییر مرجعیت قدرت» و اعمال انحصارگرایی در گفتمان سیاسی بود. بنابراین، رونق ادبی در این مقطع، بیش از آنکه محصول فضایی آزاد باشد، نتیجه تعامل میان نیاز حاکمان به ابزارهای تبلیغی و ضرورت تأمین امنیت و معیشتِ نخبگان ادبی در یک ساختار قدرت جدید بود.

۲. منصب «حجابت» در ساختار سیاسی حمودیان

منصب «حجابت» در ساختار سیاسی حمودیان، در ادامه سنت اداری اندلس اموی شکل گرفت^۱ و به تدریج از یک جایگاه درباری صرف به نهادی با کارکردهای پیچیده سیاسی و امنیتی تبدیل شد.^۲ این منصب که از زمان عبدالرحمن الداخل (حک: ۱۳۸-۱۷۲ق) در قالب سازمان دیوانی اندلس تثبیت شده بود، در آغاز بیشتر نقش تنظیم ارتباطات میان خلیفه و بدنه اداری را بر عهده داشت، اما به مرور به یکی از مهم‌ترین ابزارهای کنترل قدرت در دربار بدل شد. در اواخر دوره اموی، به‌ویژه در عصر عامریان (۳۶۶-۳۹۹ق)، حجابت عملاً به مرکز ثقل تصمیم‌سازی سیاسی نزدیک شد و حاجبان در بسیاری از امور حکومتی نقش اثرگذار یافتند.^۳

با انتقال قدرت به حمودیان، این نهاد حفظ شد، اما در بستری ثباتی سیاسی و رقابت‌های شدید نظامی، ماهیت آن دگرگون گردید. قتل علی بن حمود در سال (۴۰۸ق)^۴ نشان داد که ساختار قدرت با تهدیدهای جدی مواجه است؛ از این رو در دوران قاسم بن حمود (حک:

۱. نک: جاحظ، رسائل، ۱۳۸۴ق، ج ۱، ص ۳۸-۴۰.

۲. نک: صفدی، الوافی بالوفیات، ۱۴۲۰ق، ج ۸، ص ۲۱۱.

۳. نک: خلف، نظم حکم الأمویین و رسومهم فی الأندلس، ۱۴۲۴ق، ج ۱، ص ۴۵۱، ۴۵۳، ۴۷۶، ۲، ص ۸۴۸.

۴. ضبّی، بغیة الملتمس، ۱۹۶۷م، ص ۲۷؛ ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ۱۹۶۵م، ج ۹، ص ۲۷۳، ۲۷۲.

۴۰۸-۴۱۱ ق و ۴۱۳-۴۱۶ ق) و یحیی بن علی (حک: ۴۱۲-۴۱۳ و ۴۱۶-۴۲۷ ق) حجابت بیش از پیش جنبه امنیتی پیدا کرد. حاجب در این مرحله به مقام ناظر بر دسترسی ها و تنظیم کننده ارتباطات سیاسی دربار تبدیل شد و عملاً نقش سپری حفاظتی برای خلیفه ایفا کرد.^۱

در کنار این کارکرد امنیتی، حجابت در مدیریت توازن نیروهای متکثر سپاه حمودی نیز اهمیت یافت. نظامیان این دولت از گروه های ناهمگون بربر (به ویژه صنهاجه و زناته)^۲ و نیز عناصر اندلسی تشکیل شده بود که زمینه رقابت و تنش را افزایش می داد. در چنین شرایطی، حاجب به عنوان حلقه واسطه رسمی میان خلیفه و نیروهای سیاسی- نظامی، نقش میانجی در تنظیم روابط و جلوگیری از تمرکز قدرت در دست یک جناح خاص را بر عهده داشت. بدین ترتیب، این منصب به ابزاری برای کنترل تعادل قوا در ساختار قدرت تبدیل شد.

شواهد تاریخی نشان می دهد که حجابت در حمودیان صرفاً جایگاهی تشریفاتی نبود، بلکه در برخی موارد به مسیر ارتقای سیاسی نیز تبدیل می شد.^۳ برای نمونه، بر غواطی که از موالی بنی حمود بود، پس از تصدی این منصب به ولایت سبته و طنجه دست یافت؛^۴ امری که بیانگر پیوند میان حجابت و مدیریت ایالات مهم است. هم چنین ابن مقانا اشبونی در مقام کارگزار نزدیک به دربار، در برخی مناسبات سیاسی از جمله اعلام خطبه به نام خلیفه ایفای نقش کرد.^۵ در همین راستا، انتصاب منذر بن یحیی تجیبی به ولایت سرقسطه^۶ نیز نشان می دهد که پیوستگی با نهاد حجابت می توانست زمینه ورود به سطوح بالای اداره منطقه ای را فراهم کند.

۱. نک: خلف، نظم حکم الأمویین و رسومهم فی الأندلس، ۱۴۲۴ ق، ج ۱، ص ۴۵۱، ۴۵۳، ۴۷۶؛ ج ۲، ص ۸۴۸.

۲. سلاوی، الاستقصا لأخبار دول المغرب الأقصى، ۱۹۵۴ م، ج ۲، ص ۳۰.

۳. نک: مقرئ، نفح الطیب، ۱۴۱۹ ق، ج ۲، ص ۲۴؛ عنان، دولة الإسلام فی الأندلس، ۱۴۱۷ ق، ج ۱، ص ۶۶؛ خلف، نظم حکم الأمویین و رسومهم فی الأندلس، ۱۴۲۴ ق، ج ۱، ص ۴۵۱، ۴۵۳، ۴۷۶.

۴. ابن خلدون، تاریخ ابن خلدون، ۱۴۰۸ ق، ج ۶، ص ۲۹۵.

۵. نک: ارسلان، الحلل السندسیة، ۲۰۰۸ م، ج ۳، ص ۵۱.

۶. همان.

در مجموع، حجاب در دولت حمودی از یک نهاد درباری کلاسیک فراتر رفت و به سازوکاری برای اداره بحران، تنظیم مناسبات قدرت و توزیع مسئولیت‌های اجرایی بدل شد. این منصب در شرایط چندپارگی سیاسی اندلس، هم ابزار کنترل دسترسی به مرکز قدرت بود و هم کانالی برای ارتقای نخبگان وفادار به ساختار حکومت. از این منظر، حجاب یکی از عناصر کلیدی در حفظ انسجام نسبی دولت حمودی و مدیریت پویایی‌های پیچیده قدرت در اندلس به شمار می‌رفت.^۱

۳. منصب «وزارت» در ساختار سیاسی حمودیان

برخلاف تصور اولیه که منصب وزارت ممکن است همیشه اوج قدرت اجرایی باشد، در دوران حمودیان اندلس، جایگاه وزیر دارای ظرافت‌ها و محدودیت‌های خاصی بود که آن را از نمونه‌های دیگری همچون عباسیان و فاطمیان متمایز می‌کرد. به نظر می‌رسد این منصب، بی‌شبهت به منصب وزارت در عصر حاضر نبوده، اما با اقتضائات آن زمان و تحت سایه حاجب و گاه شخص خلیفه، عمل می‌کرده است.

۳-۱. جایگاه و اختیارات

نکته کلیدی این است که وزارت بعد از حجاب قرار داشت. این بدان معناست که حاجب، به عنوان واسطه اصلی بین خلیفه و سایر مقامات، از جمله وزرا، عمل می‌کرده و در سلسله مراتب قدرت، جایگاه بالاتری داشته است. حاجب، پرده‌دار صاحب قدرت بود و وزیر، بازوی اجرایی تحت نظارت حاجب یا خلیفه.

۱. نک: خلف، نظم حکم الأمویین و رسومهم فی الأندلس، ۱۴۲۴ق، ج ۱، ص ۴۵۱، ۴۵۳، ۴۷۶؛ ج ۲، ص ۸۴۸.

۳-۱-۱. اختیارات وزیران

برخلاف وزرای عباسیان و فاطمیان که گاه اختیارات زیادی از سوی خلیفه به آن‌ها داده می‌شد،^۱ وزیران حمودیان دارای اختیارات گسترده نبودند^۲ این محدودیت از چند جنبه قابل تحلیل است:

یک. قدرت اصلی در ساختار سیاسی حمودیان: کانون اصلی قدرت نه وزارت، بلکه شخص خلیفه و در مواردی حاجب بود. خلفای حمودی در شرایط بحرانی غالباً بخشی از وظایف وزیران را شخصاً بر عهده می‌گرفتند^۳ تا کنترل مستقیم بر اداره حکومت حفظ شود و از شکل‌گیری مراکز مستقل قدرت جلوگیری گردد. در مقابل، هنگامی که اختیارات به حاجب تفویض می‌شد، وی فراتر از یک مقام تشریفاتی عمل کرده و به مهم‌ترین بازوی اجرایی و سیاسی خلیفه تبدیل می‌شد. ازاین‌رو، ساختار قدرت حمودی بیش از آنکه بر وزارت استوار باشد، بر محور تعامل و تمرکز اختیارات میان خلیفه و حاجب شکل گرفته بود.

دو. تخصصی شدن وزارت‌ها: تعیین وزیری برای هر کدام از دیوان‌ها، عدلیه، برید، حدود و ثغور مرزها و جنگ‌ها^۴ نشان‌دهنده رویکردی کارآمد و تخصصی در اداره امور بوده است. این وزرا مسئولیت‌های مشخصی داشتند، اما در تصمیم‌گیری‌های کلان و استراتژیک، تحت نظر خلیفه یا حاجب بودند.^۵

۱. نک: طقوش، دولت عباسیان، ۱۳۸۰، ص ۷.

۲. نک: تاریخ ابن خلدون، ۱۴۰۸ق، ج ۴، ص ۱۹۹.

۳. عنان، دولة الإسلام في الأندلس، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۶۶۱.

۴. نک: غرناطی، المغرب، ۱۹۹۷م، ج ۱، ص ۹۷؛ تاریخ ابن خلدون، ۱۴۰۸ق، ج ۶، ص ۲۸۹.

۵. نک: مراکشی، المعجب، ۱۴۲۶ق، ۵۴؛ ذهبی، سیر أعلام النبلاء، ۱۴۱۳ق، ج ۱۲، ص ۵۵۹.

۳-۱-۲. انتصاب و چالش‌های وزیران حمودی

یک. انتصاب توسط خلیفه: انتصاب وزیر مستقیماً از سوی خلیفه انجام می‌گرفت^۱ و مشروعیت سیاسی و اداری او از اراده و اختیار عالی‌ترین مرجع حکومت سرچشمه می‌گرفت. این شیوه انتصاب، وابستگی وزیر به شخص خلیفه و تمرکز اقتدار در رأس هرم قدرت را به خوبی آشکار می‌سازد.

دو. عدم ثبات و ضعف عملکرد: به دلیل عدم ثبات حکومت حمودیان در اندلس، نهاد وزارت همچون دوران پایانی امویان در اندلس (۱۳۸-۴۲۲ ق)، عملکردی ضعیف داشتند. این جمله کلیدی، علت اصلی عدم توسعه و تثبیت جایگاه وزارت را روشن می‌کند. بی‌ثباتی سیاسی، تغییرات مکرر در حاکمیت و قدرت، و کوتاه بودن عمر حکومت‌ها^۲، اجازه نمی‌داد تا وزرا بتوانند برنامه‌های بلندمدت خود را پیاده کنند.

سه. برکناری‌های زود هنگام و پیامدهای آن: یکی از چالش‌های ساختار اداری حمودیان، برکناری زود هنگام وزیران کارآمدی چون ابوالحزم بن جهور و ابن بقتنه بود.^۳ این سیاست نه تنها مانع بهره‌گیری مستمر از توان مدیریتی آنان می‌شد، بلکه بسیاری از این افراد را به صف مخالفان حکومت سوق می‌داد.^۴ در نتیجه، چرخه‌ای از بی‌ثباتی شکل می‌گرفت که در آن ناامنی سیاسی به عزل مکرر وزیران می‌انجامید و این عزل‌ها نیز با تقویت نیروهای معارض، بر بحران‌های حکومت می‌افزود. از این منظر، ناپایداری در مدیریت نخبگان اداری یکی از عوامل تضعیف انسجام سیاسی و کاهش کارآمدی دولت حمودی به شمار می‌رفت.

۱. نک: مراکشی، المعجب، ۱۴۲۶ ق، ۵۴؛ ذهبی، سیر أعلام النبلاء، ۱۴۱۳ ق، ج ۱۲، ص ۵۵۹.

۲. مراکشی، المعجب، ۱۴۲۶ ق، ج ۵۸؛ عنان، دولة الإسلام في الأندلس، ۱۴۱۷ ق، ج ۱، ص ۶۶۳.

۳. عنان، دولة الإسلام في الأندلس، ۱۴۱۷ ق، ج ۱، ص ۶۶۱.

۴. نک: ابن بشکوال، الصلة، ۱۳۷۴ ق، ص ۱۴۵؛ مقرئ، نفح الطیب، ۱۴۱۹ ق، ج ۲، ص ۲۴؛ عنان، دولة الإسلام في الأندلس، ۱۴۱۷ ق، ج ۱، ص ۶.

چهار. بهره‌گیری از تجربه‌ها: با این حال، حمودیان وزیران قدرتمند و با سابقه دولت‌های پیشین به ویژه بنی عامر (۳۶۶-۳۹۹ ق)، و پسین همچون بنی جهور (۴۲۲-۴۶۲ ق) را به کار گرفتند.^۱ این نکته، هوشمندی حمودیان را در بهره‌گیری از تجربه و تخصص افراد کارآمد، حتی اگر از حکومت‌های قبلی بودند، نشان می‌دهد.

۳-۲. انواع وزیران در دوران حمودیان

۳-۲-۱. وزیر اول (اعظم)

یک. پیشینه و شایستگی: انتخاب افرادی که از پیشینه سیاسی، تجربه اجرایی، جایگاه اجتماعی و نفوذ در میان نخبگان اندلس برخوردار بوده و ویژگی‌هایی که مشروعیت و کارآمدی آنان را در اداره حکومت تضمین می‌کرد،^۲ همچون ابوالحزم بن جهور (۴۰۷-۴۰۸ ق)، عبدالرحمن بن عطف یفرنی (۴۱۶-۴۱۷ ق)، احمد بن موسی بن بقرّه (حدود ۴۰۷-۴۳۱ ق)، نجا الخادم صقلی (۴۳۱-۴۳۲ ق)، سطیفی (۴۳۲ ق) و ابو عمرو بن هاشم (۴۴۴-۴۴۷ ق) نشان می‌دهد که معیارهایی همچون سابقه اداری، توان سیاسی و اعتبار اجتماعی در انتصاب وزیران نقش اساسی داشت. با این حال، ناپایداری اوضاع سیاسی سبب شد وزارت در دولت حمودی از ثبات لازم برخوردار نباشد و وزیران، به جای ایفای صرف نقش اداری، به بازیگران اصلی رقابت‌های سیاسی و تحولات نظامی تبدیل شوند؛ امری که وابستگی این منصب به موازنه قدرت و شرایط بحرانی حکومت را آشکار می‌سازد. دو. حدود اختیارات: دامنه اختیارات وزیر اعظم در دولت حمودی به طور مستقیم توسط خلیفه تعیین و کنترل می‌شد؛ امری که بر تمرکز کامل قدرت در رأس حکومت دلالت دارد.

۱. عنان، دولة الإسلام في الأندلس، ۱۴۱۷ ق، ج ۱، ص ۶۶۱؛ غرناطی، المغرب، ۱۹۹۷ م، ج ۲، ص ۱۶۲، ش ۴۷۹.
 ۲. نک: ابن بشکوال، الصلة، ۱۳۷۴ ق، ص ۱۴۵؛ مقری، نفح الطیب، ۱۴۱۹ ق، ج ۲، ص ۲۴؛ عنان، دولة الإسلام في الأندلس، ۱۴۱۷ ق، ج ۱، ص ۶.

نمونه روشن آن، ابن بقیّه (حدود ۴۰۷-۴۳۱ ق) است که به فرمان ادریس المؤید مسئولیت فرماندهی سپاه و بخشی از امور سیاسی را بر عهده گرفت، اما میزان نفوذ و حوزه عمل او کاملاً وابسته به اراده خلیفه بود.^۱

با وجود این وابستگی ساختاری، وظایف وزیر اعظم گسترده و چندبعدی بود؛ از مدیریت امور اجرایی و ریاست جلسات دیوانی گرفته تا هدایت عملیات نظامی و انعقاد پیمان‌های سیاسی با دولت‌ها و قبایل.^۲ در نتیجه، او به نزدیک‌ترین بازوی اجرایی خلیفه در اداره داخلی، مناسبات خارجی و تصمیم‌گیری‌های نظامی تبدیل می‌شد، هرچند تمامی این اختیارات در چارچوب نظارت مستقیم و اراده نهایی خلیفه اعمال می‌گردید.

۳-۲-۲. وزیر کاتب: محرم اسرار و معمار گفتمان سیاسی در دربار خلافت اندلس

در ساختار پیچیده حکومت اسلامی اندلس، منصب وزیر کاتب جایگاهی راهبردی و ممتاز داشت و به عنوان دبیر خاص و امین اسرار دربار عمل می‌کرد.^۳ این منصب در کنار حاجب، نقش واسطه میان خلیفه و دستگاه اداری را ایفا کرده و به دلیل دسترسی مستقیم به مکاتبات و اسناد حساس، در موقعیتی تعیین‌کننده در جریان اطلاعات سیاسی قرار می‌گرفت.

کارکرد وزیر کاتب صرفاً به نگارش محدود نبود، بلکه مستلزم برخورداری از رازداری، تسلط ادبی، و شناخت دقیق از ساختار قدرت و مناسبات سیاسی بود. مهارت در انشا و بلاغت، ابزار مهمی در تنظیم مکاتبات دیپلماتیک و تثبیت روابط سیاسی محسوب

۱. نک: مراکشی، المعجب، ۱۴۲۶ق، ۵۴: ذهبی، سیر أعلام النبلاء، ۱۴۱۳ق، ج ۱۲، ص ۵۵۹.

۲. نک: ابن اثیر، الكامل فی التاریخ، ۱۹۶۵م، ج ۹، ص ۲۷۸؛ تاریخ ابن خلدون، ۱۴۰۸ق، ج ۴، ص ۱۹۷.

۳. نک: مراکشی، المعجب، ۱۴۲۶ق، ص ۱۹۷؛ ابن عمری، مسالک الأبصار، ۱۹۷۱م، ج ۲۴، ص ۷۲-۷۳.

می‌شد.^۱ از این رو، وزیر کاتب علاوه بر نقش اداری، به عنوان یکی از عناصر مؤثر در تولید گفتمان رسمی و مدیریت جریان اطلاعات در سطح عالی حکومت ایفای نقش می‌کرد.

۴. منصب «قضاوت» در ساختار سیاسی حمودیان

در بستری ثباتی سیاسی دوران حمودیان در اندلس، احیای منصب قضاوت توسط علی بن حمود، به مثابه یک استراتژی سیاسی کلان، نقشی حیاتی در بازگرداندن نظم و مشروعیت ایفا کرد. این اقدام، فراتر از تجلی شعار عدالت، بازتابی از درک عمیق حمودیان از کارکرد نهاد قضایی به عنوان اهرمی برای تحکیم قدرت و جلب حمایت عمومی در شرایط بحرانی بود. در واقع، بازگرداندن ساختار قضایی سازمان یافته، به مردم اندلس، نوید پایان هرج و مرج و آغاز عصری نوین از ثبات و عدالت را می‌داد.

۴-۱. احیای منصب قضاوت توسط حمودیان

احیای نهاد قضاوت در دولت حمودی^۲ از اقدامات کلیدی در سامان‌دهی ساختار اداری به شمار می‌رفت و با محوریت عدالت، به عنوان مؤلفه اصلی مشروعیت سیاسی، دنبال شد. این رویکرد پس از تضعیف جایگاه قضا در اواخر دوره اموی،^۳ با هدف بازسازی نظم حقوقی و افزایش انسجام اجتماعی به اجرا درآمد.

قضات عموماً از میان عالمان مالکی و افراد دارای نفوذ اجتماعی و اعتبار سیاسی انتخاب می‌شدند و بر پایه فقه اهل سنت به داوری می‌پرداختند. در بسیاری از موارد نیز این قضات علاوه بر وظایف قضایی، به حلقه مشورتی خلیفه راه می‌یافتند و در فرآیند

۱. نک: سامرائی، تاریخ الوزارة فی الاندلس، ۲۰۱۲م، ص ۲۶۵.

۲. نک: ابن بشکوال، الصلة، ۱۳۷۴ق، ص ۳۱۰؛ جذامی، تاریخ قضاة الأندلس، ۱۴۰۳ق، ص ۸۹.

۳. همان.

تصمیم‌گیری سیاسی نقش ایفا می‌کردند؛ امری که بیانگر پیوند نزدیک میان نهاد قضا، دانش دینی و مدیریت سیاسی در ساختار حمودی است.^۱

۲-۴. وظایف نظارتی قضات حمودی و نقش آن‌ها در دیوان‌های دولتی

در دولت حمودی، وظیفه قاضی صرفاً به رسیدگی قضایی محدود نبود و در شرایط ضعف نظارت مرکزی، به حوزه نظارت اداری و مالی نیز گسترش یافت.^۲ در دوره ادریس المؤید (۴۲۷-۴۳۱ق)، بخشی از کنترل دیوان مظالم و رسیدگی به شکایات اداری در تعامل با فقهای مالکی انجام می‌شد تا از اختلال در سازوکار دیوانی جلوگیری شود؛ در این چارچوب، برخی چهره‌های نزدیک به ساختار قدرت مانند ابن بقیّه، در کنار نقش سیاسی، در فرآیندهای مرتبط با انتصابات و نظارت بر کارگزاران نیز اثرگذار بودند و حلقه ارتباطی میان دستگاه قضایی و دیوانی را تقویت می‌کردند.^۳

در سطح نهادی، استمرار سنت دیوان مظالم اندلسی و اتکای حکومت به فقهای مالکی، ناشی از فقدان ساختار منسجم فقه شیعی و غلبه نظام حقوقی مالکی در اندلس بود.^۴ بنابراین، مشارکت قضات در نظارت اداری نه یک استثنا، بلکه راهکاری عملی برای حفظ کارآمدی و ثبات حکومت در شرایط بی‌ثباتی سیاسی محسوب می‌شد.

۳-۴. چهره‌های برجسته قضاوت در دوران حمودیان

در دوره حمودیان، منصب قضاوت به یکی از کانون‌های مهم پیوند میان نهاد قضایی، اداره شهری و سازوکارهای امنیتی تبدیل شد. نمونه بارز آن ابن زویع (زنده در ۴۴۹ق)

۱. نک: جذامی، تاریخ قضاة الأندلس، ۱۴۰۳ق، ص ۸۹؛ ابن بشکوال، ۱۳۷۴ق، الصلة، ص ۳۱۰.

۲. نک: غرناطی، المغرب، ۱۹۹۷م، ج ۱، ص ۹۷.

۳. ضبی، بغیة الملتمس، ۱۹۶۷م، ص ۳۷.

۴. ابن بشکوال، الصلة، ۱۳۷۴ق، ص ۳۱۰؛ جذامی، تاریخ قضاة الأندلس، ۱۴۰۳ق، ص ۸۹.

^۱ است که در مقام قاضی القضاات سبته، اصیله و مغرب، علاوه بر رسیدگی به دعاوی حقوقی، در سامان دهی امور انتظامی و کنترل نیروهای شهری نیز نقش داشت. با این حال، موقعیت او در بستر رقابت های سیاسی منطقه ای پایدار نماند و سرانجام با حذف و کنار رفتن از قدرت مواجه شد؛ امری که شکنندگی جایگاه قضاات در ساختار منزلت سیاسی حمودی را آشکار می سازد.

در سوی دیگر، ابومطرف عبدالرحمن بن حصار (۴۲۲ق)^۲ به عنوان نمونه ای از قاضی برخورداری از اعتبار علمی و اخلاقی، با ویژگی هایی همچون عدالت محوری، نفوذ علمی در میان فقه های قرطبه و نقد اشرافیت، به الگوی قاضی مطلوب در این دوره بدل شد و حتی به عنوان مشاور نزدیک علی بن حمود ایفای نقش کرد.^۳ با این وجود، با تغییر موازنه قدرت و بازگشت هشام المعتد، از منصب خود کنار گذاشته شد.^۴ این دو نمونه نشان می دهد که با وجود اهمیت علمی و اجتماعی قضاات، استمرار جایگاه آنان به شدت وابسته به تحولات سیاسی و ثبات یا بی ثباتی قدرت مرکزی در دولت حمودی بود.

در نهایت، موارد جالبی چون حماد بن عمار الزاهد (۴۳۲ق)، که دعوت خلیفه را برای قضاوت رد کرد^۵، و ابوالحسن مختار بن عبدالرحمن ابن سهر رعینی (۴۳۵ق)، قاضی و رئیس امور شرعی در المریه که به حسن سیره مشهور بود،^۶ نشان دهنده طیف وسیعی از افراد با ویژگی های متفاوت در این منصب است؛ از کسانی که با اکراه مسئولیت پذیرفتند تا آن هایی که با درایت و دانش خود، نمونه ای از عدالت و حسن رفتار در دستگاه قضایی

۱. یحصبی، ترتیب المدارك، ۱۹۸۳م، ج ۷، ص ۱۱۳.

۲. فطیس بن سلیمان بن عبدالملک ابن زبان متوفادر حدود ۲۰۵ق که از همان دوران معاویه بن عبدالرحمن وارد اندلس شدند و از همان زمان منصب وزارت در خاندان وی دست به دست شد تا زمان حمودیان علوی که ابن حصار از آنان به منصب قضاوت رسید. نک: الزرکلی، الأعلام، ۱۹۸۹م، ج ۵، ص ۱۵۴.

۳. ابن بشکوال، الصلة، ۱۳۷۴ق، ص ۳۱۰.

۴. اسدی غرناطی، دیوان الأحکام، ۱۴۲۸ق، ص ۶۰۶.

۵. ابن بشکوال، الصلة، ۱۳۷۴ق، ص ۱۵۴.

۶. نک: غرناطی، المغرب، ۱۹۹۷م، ج ۱، ص ۳۵۴؛ مقرئ، نفح الطیب، ۱۴۱۹ق، ج ۴، ص ۱۹۰.

بودند^۱ و نقش مهمی در نظارت بر حسن اجرای امور و تقویت مشروعیت حکومت حمودیان ایفا کردند، هرچند که پایداری جایگاهشان غالباً وابسته به پایداری قدرت حاکم بود.

۵. منصب «مشاورت» در ساختار سیاسی حمودیان

در ساختار نوپای حکومت حمودیان، منصب مشاور از جایگاه صرفاً تشریفاتی فراتر رفت و به یکی از ارکان اصلی تصمیم‌سازی سیاسی و اداری تبدیل شد. این گروه عمدتاً از میان فقیهان و نخبگان صاحب نفوذ انتخاب می‌شدند و علاوه بر ایفای نقش در مشروعیت بخشی دینی و اجتماعی به حکومت، در تحلیل شرایط سیاسی و ارزیابی تهدیدهای داخلی و خارجی نیز مشارکت داشتند. در عمل، آنان به عنوان بازوی فکری دستگاه قدرت، در کنار حاجب در فرآیند گزینش وزیران و جهت‌دهی به سیاست‌های کلان نقش‌آفرینی می‌کردند و به انسجام نسبی ساختار حکمرانی در فضای پرتنش اندلس یاری می‌رساندند. در این چارچوب، مشاوران صرفاً ارائه‌دهنده نظر نبودند، بلکه به عنوان بخشی از سازوکار اجرایی و تصمیم‌گیری حکومت، در پیوند میان دانش فقهی، تجربه سیاسی و مدیریت بحران عمل می‌کردند و جایگاهی مؤثر در تثبیت و استمرار قدرت حمودیان داشتند.

۵-۱. رهبران فکری و اداری

شخصیت‌هایی چون حسین بن سلمون (۴۳۱ق) (فقیه و مفتی)،^۲ که ریاست هیئت مشاوران را بر عهده داشت، و ابو مطرف الزاهد القنازعی (۴۱۳ق) (فقیه مالکی) و شارح «مؤطا»،^۳ بر اعتماد حمودیان به دانش فقهی در تصمیم‌سازی و تأمین مشروعیت دینی حکومت تأکید داشتند.

۱. ابن بشکوال، الصلة، ۱۳۷۴ق، ص ۵۹۰.

۲. نک: ابن الأبار، التكملة، ۱۴۲۹ق، ج ۱، ص ۲۲۰؛ یحصبی، ترتیب المدارك، ۱۹۸۳م، ج ۷، ص ۲۷۱.

۳. غرناطی، المغرب، ۱۹۹۷م، ج ۱، ص ۱۰۹.

۵-۲. سیاستمداران و قربانیان قدرت

افرادی چون ابو عامر احمد (۴۲۶ق) (سیاستمدار وفادار)^۱ و سعید بن سهل الشرفی (زنده در ۴۱۴ق) (فقیه حامی)، که علی‌رغم وفاداری، متحمل عواقب مالی و سیاسی شدند.^۲ سرنوشت این افراد، ماهیت پرخطر رقابت‌های درباری و شکنندگی موقعیت مشاوران را در آن دوران پر آشوب آشکار می‌ساخت.

۵-۳. مراجع معنوی

نمونه‌ای چون ابو عثمان سعید بن سلمة (۴۱۳ق) (محدث و امام جماعت)،^۳ نشان می‌دهد که گاهی نقش مشاور به پشتیبانی غیرمستقیم از مشروعیت و وجهه حکومت از طریق نفوذ علمی و معنوی بدل می‌شد.

در مجموع، مشاوران در دوران حمودیان، مجموعه‌ای متنوع از فقیهان، سیاستمداران و عالمان را گرد هم آوردند تا به پایداری حکومت یاری رسانند. با این حال، نقش آن‌ها همواره با خطرات سیاسی و عواقب رقابت‌های قدرت همراه بود که بازتابی از محیط بی‌ثبات اندلس آن دوران بود.

نتیجه‌گیری

بررسی ساختار سیاسی دولت حمودیان نشان می‌دهد که این حکومت بیش از آنکه نظامی کاملاً منسجم و پایدار باشد، واکنشی به بحران فروپاشی خلافت اموی در اندلس بود. با این حال، حمودیان در بخشی از دوره حاکمیت خود، به‌ویژه در قرطبه و سپس مالقه، از ثبات نسبی برخوردار بودند و توانستند در حد امکانات موجود، نوعی نظم اداری و رویکرد

۱. صفدی، الوافی بالوفیات، ۱۴۲۰ق، ج ۱۸، ص ۱۶۱.

۲. یحصبی، ترتیب المدارك، ۱۹۸۳م، ج ۸، ص ۴۴.

۳. ابن المخلد، ما روی فی الحوض والکوثر، ۱۴۱۳ق، ص ۶۳.

عدالت محور را در ساختار حکمرانی خود دنبال کنند. آنان با تکیه بر نسب علوی توانستند بخشی از خلأ مشروعیت را جبران کنند، هرچند این مشروعیت عمدتاً نمادین بود و به طور کامل به نهادهای پایدار و ماندگار تبدیل نشد.

ساختار قدرت در این دولت بر سه پایه مشروعیت دینی، قدرت نظامی مبتنی بر ائتلاف با قبایل بربر و دیوان سالاری پیشین استوار بود، اما این عناصر در قالب موازنه‌ای شکننده عمل می‌کردند و رابطه میان خلیفه، حاجب و نخبگان نظامی بر تعادل‌های ناپایدار سیاسی شکل می‌گرفت. در غیاب پشتوانه فکری و نخبگان همسو در عرصه سیاست‌گذاری، به‌ویژه در حوزه گرایش‌های شیعی، تداوم استفاده از ساختارهای اداری پیشین امری ناگزیر بود؛ ساختارهایی که اگرچه کارآمدی کامل نداشتند، اما امکان اداره امور روزمره را فراهم می‌کردند و در عین حال اصلاحات بنیادین در آن‌ها تحقق نیافت.

نهادهای اداری و قضایی نیز بیش از آنکه ابزار تثبیت اقتدار مرکزی باشند، در چارچوب مدیریت بحران و تنظیم موازنه قدرت ایفای نقش می‌کردند. در نهایت، زوال دولت حمودیان بیش از آنکه ناشی از فقدان ساختار اداری باشد، نتیجه نبود انسجام نهادی و ناتوانی در اصلاح عیوب ساختاری و تبدیل مشروعیت موقت به اقتدار پایدار بود؛ امری که نشان می‌دهد در فضای بی‌ثبات اندلس، حتی مشروعیت علوی و میراث اداری نیز بدون نهادسازی منسجم و بازسازی ساختارهای معیوب، تضمین‌کننده بقا نخواهد بود.

با این حال، در پیوند با ساختار سیاسی این دولت، بهره‌گیری از نسب علوی در رأس هرم قدرت و حضور نخبگان دینی و ادبی، زمینه‌ای برای شکل‌گیری نوعی گفتمان فرهنگی و مذهبی مرتبط با اهل بیت علیهم‌السلام فراهم کرد. این وضعیت، در فضای غالباً محدودکننده اندلس نسبت به گرایش‌های علوی، به بازتاب و ترویج نسبی مفاهیمی

چون فضائل اهل بیت علیهم السلام، مدیحه سرایی در ستایش آنان و برجسته سازی هویت علوی انجامید. از این منظر، ساختار سیاسی حمودیان نه تنها کارکرد حکمرانی داشت، بلکه به طور هم زمان به بستری برای تداوم و بروز محدود اما معنادار جریان های فرهنگی مرتبط با تشیع در اندلس نیز تبدیل شد؛ امری که آن را در تاریخ سیاسی - فرهنگی اندلس متمایز می سازد.

منابع

- ابن الأبار، محمد (۱۴۰۷ق). درر السمط فی خبر السبط. به کوشش عزالدین عمر موسی. بیروت: دار الغرب الإسلامی.
- ابن الأبار، محمد (۱۴۲۹ق). التکملة لکتاب الصلة. بیروت: دار الکتب العلمیة، چاپ اول.
- ابن الأثیر، عزالدین علی (۱۹۶۵م). الکامل فی التاریخ. بیروت: دار صادر.
- ابن الخمیس، محمد (۳۶۱۴۴۰ق). أعلام مالقة. مغرب: دارالأمان.
- ابن العمری، شهاب الدین فضل الله (۱۹۷۱م). مسالک الأبصار. به کوشش کامل سلیمان الجبوری. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابن بشکوال، خلف (۱۳۷۴ق). الصلة فی تاریخ أئمة الأندلس. به کوشش العطار الحسینی. مکتبة الخانجی، چاپ دوم.
- ابن تغری البردی، یوسف (۱۳۹۲ق). النجوم الزاهرة فی ملوک مصر والقاهرة. قاهره: المؤسسة المصرية العامة.
- ابن خلدون، عبد الرحمن (۱۴۰۸ق). دیوان المبتدأ و الخبر فی تاریخ العرب و البربر و من عاصرهم من ذوی الشأن الأكبر. به کوشش خلیل شحادة. بیروت: دار الفکر.
- ابن طقطقی، محمد (۱۳۶۰). تاریخ فخری. ترجمه محمد وحید گلیایگانی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

ابن مماتى، أسعد. لطائف الذخيرة وطرائف الجزيرة (مستخلص من كتاب الذخيرة لابن بسام). بى تا.

بى جا: بى نا.

أبو عبد الله بن عسكر و أبوبكر بن خميس (١٤٢٠ق). أعلام مالقه، به كوشش عبد الله المرابط الترغى.

بيروت: دار الأمان للنشر والتوزيع.

احسان عباس (١٩٧٨م). تاريخ الأدب الأندلسى. بيروت: دار الثقافة.

الأرسلان، شكيب (٢٠٠٨م). الحلل السندسية فى الأخبار والآثار الأندلسية. بيروت: الدار التقدمية.

ازدى حميدى، محمد بن فتوح (١٩٦٦م). جذوة المقتبس فى ذكر ولاية الأندلس. قاهره: الدار المصرية

للتأليف والنشر.

اسدى الغرناطى، عيسى أبو الأصبغ (١٤٢٨ق). ديوان الأحكام الكبرى أو الإعلام بنوازل الأحكام وقطر

من سير الحكام. به كوشش يحيى مراد. قاهره: دار الحديث.

اسماعيل بن ابراهيم (١٤٢٨ق). تاريخ الأندلس من الفتح حتى السقوط من خلال مخطوط (تاريخ

الأندلس). به كوشش أنور محمود زناتى. قاهره: مكتبة الثقافة الدينية.

بستانى، فواد افرام (١٣٧٥ش). فرهنگ ابجدى. تهران: اسلامى.

الجاحظ، ابو عثمان عمرو بن بحر (١٣٨٤ق). رسائل الجاحظ. ت به كوشش عبد السلام محمد هارون.

قاهره: مكتبة الخانجى.

الجدامى النباهى، على (١٤٠٣ق). تاريخ قضاة الأندلس. بيروت: لجنة إحياء التراث العربى فى دار

الآفاق الجديدة.

الجندي، عبد الحليم (١٣٩٧ق). الإمام جعفر الصادق ؟ ع ؟. به كوشش توفيق عويضة. قاهره: المجلس

الأعلى للشئون الإسلامية.

حسن، حسن ابراهيم (١٣٧٦ش). تاريخ الإسلام. ترجمه ابوالقاسم پاينده. تهران: جاويدان.

الحموى، ياقوت (١٣٨١ش). معجم الأدباء. ترجمه آيتى. تهران: سروش.

الحموى، ياقوت (١٤١٤ق). معجم الأدباء. به كوشش إحسان عباس. بيروت: دار الغرب الإسلامى.

الحموى، ياقوت (١٩٩٥م). معجم البلدان. بيروت: دار صادر.

- الخلف، سالم بن عبد الله (١٤٢٤ق). نظم حكم الأمويين ورسومهم في الأندلس. المدينة المنورة: عمادة البحث العلمي بالجامعة الإسلامية.
- الذهبي، شمس الدين محمد (١٤٠٦ق). الأمصار ذوات الآثار. بيروت: دار البشائر.
- الذهبي، شمس الدين محمد (١٤١٣ق). سير أعلام النبلاء. به كوشش حسين الأسد و شعيب الأرنؤوط. بيروت: مؤسسة الرسالة.
- زركلي، خير الدين (١٩٨٩م). الأعلام. بيروت: دار العلم للملايين.
- السامرائي، اسامة (٢٠١٢م). تاريخ الوزارة في الأندلس. بيروت: دار الكتب العلمية.
- سلاوي، احمد (١٩٥٤م). الاستقصا لأخبار دول المغرب الأقصى. به كوشش جعفر و محمد ناصري. مغرب: دار الكتاب.
- شمهود طاهر، كاظم (١٤٣١ق). الشيعة في الأندلس الخلافة الحمودية العلوية. بغداد: دار الكتاب العربي، چاپ اول.
- الشنتريني، علي بن بسام (١٩٨١م). الذخيرة في محاسن أهل الجزيرة. به كوشش إحسان عباس. ليبيا: الدار العربية للكتاب.
- الصفدي، صلاح الدين خليل (١٤٢٠ق). الوافي بالوفيات. به كوشش أحمد الأرنؤوط وتركى مصطفى. بيروت: دار إحياء التراث.
- الضبي، أبو جعفر أحمد (١٩٦٧م)، بغية الملتبس في تاريخ رجال أهل الأندلس، دار الكاتب العربي، قاهره.
- الطبري، محمد بن جرير (١٣٨٣ق). تاريخ الأمم و الملوك. به كوشش محمد أبو الفضل إبراهيم. بيروت: دار التراث.
- طقوش، محمد سهيل (١٣٨٠)، دولت عباسيان. ترجمه حجت الله جودكي، قم: پژوهشكده حوزه و دانشگاه، چاپ اول.
- العنان، محمد عبد الله (١٤١٧ق). دولة الإسلام في الأندلس. قاهره: مكتبة الخانجي، چاپ چهارم...
- الغرناطي، ابن سعيد (١٩٩٧م). المغرب في حلى المغرب. به كوشش منصور خليل. بيروت: دار الكتب العلمية.

غوث، اميليو غرسيه (١٤٢٥ق). مع شعراء الأندلس والمتنبى. قاهره: دارالفكر العربى.

قرطبى، ابن مخلد (١٤١٣ق). ما روى فى الحوض والكوتر. به كوشش عبد القادر محمد عطا صوفى. مدينة منورة: مكتبة العلوم والحكم.

قفطى، جمال الدين (١٤٠٦ق). إنباه الرواة على أنباه النحاة. به كوشش محمد أبو الفضل إبراهيم. قاهره: دارالفكر العربى.

المراكشى، عبد الواحد (١٤٢٦ق). المعجب فى تلخيص أخبار المغرب. به كوشش صلاح الدين الهوارى، صيدا: المكتبة العصرية.

مطهرى، حميد رضا، (١٣٩٣). نقش حسنيان در گسترش تشيع در اندلس. تهران: همایش بين المللى سبط النبى امام حسن مجتبى؟ ع؟ (مجمع جهانى اهل بيت عليه السلام، تهران تير ماه ١٣٩٣).

مطهرى، حميد رضا، (١٣٩٦). اهل بيت در آثار دانشمندان اندلس. قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامى، ١٣٩٦.

المقرئى، احمد (١٤١٩ق). نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب. به كوشش يوسف بقاعى. بيروت: دارالفكر.

المقريزى، أحمد (١٤٢٧ق). المقفى الكبير. به كوشش محمد اليعلاوى. بيروت: دارالغرب الإسلامى.

المكّى، محمود على (١٤٢٤ق). التشيع فى الأندلس. قاهره: مكتبة الثقافة الدينية.

المكّى، محمود على وموسى، عزالدين عمر (١٣٧٦). تشيع در اندلس. ترجمه رسول جعفریان. قم: انصاريان.

اليحصبى، القاضى عياض (١٩٨٣م). ترتيب المدارك وتقريب المسالك. به كوشش سعيد أحمد أعراب. مغرب: مطبعة فضالة - المحمدية.